

Erik Borgman

Vreemde ogen dwingen

Het belang van de cultuur en de religie van de ander¹

Zien is gemakkelijk. Zien betekent regisseur zijn, minstens van je eigen blik, en in het centrum van de wereld staan. Gezien worden is moeilijk. Het betekent geïnterpreteerd worden, geplaatst worden in de wereld zoals anderen die inrichten. Je krijgt een plaats in een wereld waarvan je zelf niet het centrum bent, maar waarvan je ook niet precies weet wat het centrum *wel* is. Ik wil in dit artikel onze confrontatie met andere religies en culturen en de spanningen die dit oplevert, interpreteren als de schokkende ervaring gezien te worden vanuit een perspectief dat niet het onze is, dat we ook niet zomaar doorgronden en tot het onze kunnen maken. Dit kan men, zo zal ik proberen uit te werken, in meer dan één opzicht zien als een religieuze ervaring.

Verzet tegen het vreemde

In augustus 2007 stelde Geert Wilders voor om de Koran te verbieden. Het boek dat volgens moslims Gods wil aan hun openbaart, spoort in Wilders' visie aan tot geweld. Hij vergeleek de Koran met Hitlers *Mein Kampf*, waarvoor vergelijkbare maatregelen gelden. Het was vrij algemeen duidelijk dat deze vergelijking buiten elke proportie was en dat volstrekt onduidelijk is hoe het verbieden van het heilige boek van één van de wereldreligies te rijmen valt met de vrijheid van godsdienst. Het gaat echter ook om meer dan een incident. In vrijwel alle West-Europese landen, die zichzelf doorgaans als gesecculariseerd beschouwen en waarin de rol van religie in het publieke leven sinds het einde van de jaren zestig van de twintigste eeuw steeds kleiner is geworden, kwam de laatste jaren de vraag op of en onder welke voorwaarden er plaats is voor de islam in de westerse cultuur.²

Dat moslims moskeeën bouwen en soms hun eigen scholen stichten, roept bij veel Nederlanders *Überfremdungsangst*³ op. Deze angst wordt vervolgens geformuleerd als twijfel aan de wil van moslims werkelijk deel te willen worden van de Nederlandse samenleving. Al deze gevoelens hebben ermee te maken dat wij niet alleen kijken, indelen, inrichten, maar dat wij ook gezien worden, ingedeeld zijn,

een rol spelen in de inrichting van de wereld door anderen. In deze zin is het voorstel van Wilders om de Koran te verbieden in al zijn excessiviteit veelbetekenend. Immers, een heilig boek is de canonisering van een bepaalde manier van kijken, vanuit een perspectief waarvan je nooit precies weet welk het is en dat in ieder geval evident niet met het heersende samenvalt. Aan de buitenkant duidelijk van de rest van de bebouwing afwijkende moskeeën laten zien dat midden onder ons andere visies worden gekoesterd dan de orde die onze steden als geheel proberen uit te stralen. Hartstochtelijk en met soms nauw verholen paniek wordt gezocht naar het herstel van de ene blik, die alles kan vangen en de afwijkende blikken overbodig maakt. Want we willen vrij zijn. En vreemde ogen dwingen.

Na de botsing komt reflectie – toch?

Dwingen vreemde ogen dus tot verzet? Het lijkt erop. Er bestaat natuurlijk een indrukwekkende – en voor religieuze mensen beschamende – traditie van religieus verzet tegen het bestaansrecht van andere visies. Maar neem ook de volgende uitspraak uit niet-religieus perspectief van de publicist Paul Scheffer: 'De migratie [van met name moslims naar onze contreien] brengt uiteenlopende tradities in elkaars onmiddellijke nabijheid. Dit heeft botsingen tot gevolg, die om antwoorden schreeuwen.'⁴ De botsingen tussen verschillende blikken zijn voor Scheffer blijkbaar een groot probleem, want ze 'schreeuwen' om 'antwoorden'. Er botsen werkelijk verschillende blikken, maar schreeuwt dat om antwoorden? Ik zou zeggen dat deze botsing alle betrokkenen er juist toe zou moeten brengen om aan hun bekende antwoorden te twifelen.

vreemde ogen
dwingen tot
zelfreflectie

Vreemde ogen dwingen minstens tot zelfreflectie. Wat betekent het dat we niet alleen zien, maar ook worden gezien? Dat we niet alleen oordelen, maar ook worden beoordeeld en dat we het oordeel dat over ons geveld wordt niet zomaar naast ons neer kunnen leggen? Dat laatste proberen we natuurlijk wel.

Twee mogelijke strategieën daarvoor dienen zich aan. De ene strategie, waarvan Paul Scheffer een variant propageert, suggereert dat onze cultuur en onze religie zozeer verschillen van de cultuur en de religie waarmee wij geconfronteerd worden, dat we eigenlijk alleen kunnen kiezen welke van beide manieren van kijken wij willen laten gelden. En dan is de keuze voor de kijkwijze die de laatste tijd dominant was, gauw gemaakt. Waar zouden we blijven als we die los zouden laten? De tweede manier om te ontsnappen aan de dwang van de vreemde ogen, relateert bij voorbaat alle blikken tot 'één van de mogelijke'. Leve de verschillen, zegt men dan, leve het veelvoud aan visies en de rijkdom aan mogelijkheden en keuzes die dit met zich meebrengt. Al te veel nadruk op de gedachte dat iedereen maar uit de verschillende culturele en religieuze tradities moet nemen wat hem of haar aanspreekt of helpt, gaat echter voorbij aan de scherpe tegenstellingen. Want die zijn er wel degelijk, daar heeft Paul Scheffer gelijk in. Er is bijvoorbeeld een reële botsing tussen een visie die menselijke vrijheid onder alle omstandigheden als de hoogste en absolute waarde ziet en een visie die meent dat er zaken zijn die deze vrijheid relativeren, omdat zij vanuit zichzelf respect afdwingen.

Vreemd genoeg lijkt nu juist de positie die de vrijheid als hoogste goed beschouwt, steeds minder te verdragen dat er andere blikken zijn die deze vrijheid benutten om fundamenteel anders te kijken. Toch lijkt mij *dit* het inzicht waartoe vreemde ogen ons dwingen. Naast de opvattingen die wij zelf niet anders *kunnen* ervaren dan als juist en als enig mogelijke uitgangspunt van al onze

visies, oordelen en handelingen, bestaan er andere opvattingen die voor andere mensen even fundamenteel zijn. Deze opvattingen laten zich niet opsluiten in een beperkte ruimte, zodat onze eigen opvattingen bepalend kunnen blijven voor de wijze waarop de wereld als geheel wordt ingericht. Ze soeverein bekritisieren als een illusie en hun gekrakeel in het maatschappelijk debat simpelweg zoveel mogelijk negeren, zoals politiek publicist Dick Pels voorstelt, lijkt mij onwenselijk.⁵ Hoe kan een democratie doelbewust een groot deel van de bevolking niet willen horen? Wij moeten inzien dat onze blik, onze stem en onze redelijkheid *niet* de regie voeren en we moeten onderzoeken wat dit betekent.

Zo confronteren vreemde ogen ons op een nieuwe manier met het eigene van 'het religieuze'.⁶ Vreemde ogen, de blik van een ander, confronteren mij met een groter geheel waar ik deel van ben. Daarin is mijn blik maar één blik onder velen en word ik evenzeer geïnterpreteerd als dat ik zelf interpreteer. Juist door de ervaring deel te zijn van een groter geheel word ik zo geconfronteerd met mijn onontkoombare particulariteit. Maar deze particulariteit verschijnt tegelijkertijd als bijdrage aan een geheel van blikken en visies dat door geen ervan wordt belichaamd en zich ook niet laat samenstellen uit elementen ervan. Dit geheel wordt in elke particuliere blik beoogd. De blik van de ander die onontkoombaar en onontkenbaar niet mijn blik is, confronteert mij met mijn falen om zijn of haar perspectief in mijn blik te integreren. Daarom verontrusten vreemde ogen zo. Zij laten zien dat er altijd zaken, die invloed uitoefenen op mijn leven, buiten mijn blikveld vallen. Tegelijkertijd doorbreekt het bestaan van de andere blik de beperktheid van mijn blik.

Gebeurt het ook?

Betekent dit nu dat vreemde ogen dwingen tot gesprek en uitwisseling? Voor wie de matheid in de theologie en de religiewetenschappen, maar ook in onze samenleving als geheel betreurt en op meer vuurwerk van een echt inhoudelijk debat hoopt, voor wie dat ook nodig vindt voor de noodzakelijke vernieuwing van de cultuur, valt dit in eerste instantie nogal tegen. Een gesprek, dat klinkt toch vooral als polderen en niet overdreven veel aandacht geven aan onze verschillen. Er is toch veel waar we het wel over eens kunnen zijn, zo gaat de redenering dan, veel waarin onze op het eerste gezicht zo verschillende blikken toch in opvallend hoge mate met elkaar overeenstemmen. Je mag dan de verontrustende ervaring opdoen te worden gevangen in de voor jou onbeheersbare blik van een buitenstaander, als je de moeite neemt met haar of hem in gesprek te komen, blijkt zijn of haar blik opmerkelijk dicht bij de jouwe te liggen. Zo vreemd blijken de vreemde ogen niet te zijn – hetgeen impliceert dat het met de dwang die van hen uitgaan ook wel meevalt.

De Duitse filosoof Peter Sloterdijk, aan wie toch de hang naar het grootse en meeslepemde niet geheel vreemd is, noemt de geleidelijke domesticatie van de religie en de grote ideologieën inderdaad onvermijdelijk. De confrontatie met verscheidenheid en de noodzaak niettemin met elkaar te leven, kan niet anders dan elk omvattend verhaal fragmenteren. In een gemonialiseerde samenleving, zo meent Sloterdijk, staat niet meer de ene waarheid tegenover de veelheid van onwaarheden, al zijn ook niet zomaar alle visies even waar of goed. Maar geen enkele visie belichaamt zonder meer het doel van de geschiedenis of de ongebroken authentieke oorsprong. Sloterdijk schrijft aan het slot van zijn boek *Gottes Eifer*:

vreemde ogen
confronteren ons
met het eigene van
'het religieuze'

elk omvattend
verhaal gefrag-
mentariseerd

Peter Sloterdijk

‘Globalisering’ betekent dat de culturen elkaar onderling beschaven. Het laatste oordeel loopt uit op het dagelijks werk. De openbaring wordt het nieuws over het milieu of een verslag over de stand van de mensenrechten. [...] Alleen de weg van de beschaving ligt nog open.’⁷

Deze weg van beschaving is de langzame weg waarin we ons door vreemde ogen steeds weer uit het centrum van onze eigen wereld laten verdrijven, om zo, met een term van Hannah Arendt, mede-bouwers van een gezamenlijke wereld te worden.⁸ Op deze manier verdwijnt de illusie dat de wereld één doel heeft en met één blik kan worden gezien.

Het gaan van de weg van de beschaving bestaat in het voortdurende doorbreken van de ene dwingende blik door de confrontatie met andere blikken, in het zien van de concrete kwesties, die voor ons liggen, dat daardoor mogelijk wordt en in het met geduld en prudentie gezamenlijk opbouwen van de wereld. Sloterdijk ziet dit proces tegelijkertijd als onvermijdelijk en als goed. Er rest ons volgens hem goddank geen andere weg dan die van de dood van God – minstens de dood van de enige en ene God. Te midden van de veelheid aan goden en godsdienstige visies, verliest elke claim de ene ware God aan te hangen zijn geloofwaardigheid. Sloterdijk ziet van hieruit het veelgehoorde idee dat religie zou ‘terugkeren’ als een illusie. Wat opleeft is het praten over religie, maar precies dit praten met het oog op het achterhalen van de bijdrage van de verschillende religieuze tradities aan de gezamenlijke opbouw van het goede leven, betekent volgens hem het verder terugdringen van de religie als bepalende grondslag van het menselijk bestaan. Het signaleert het terugdringen en uiteindelijk het verdwijnen van de notie van transcendentie, van het idee van een werkelijkheid die boven ons verheven is en onze werkelijkheid bepaalt.

Ik zou echter veeleer zeggen dat hierbij de transcendentie van de alledaagse werkelijkheid aan het licht komt, van de wereld waarin wij leven en van wat de wereld en wat dit leven van ons vragen. Voor de ongebroken blik is de wereld zowel een probleem, dat om oplossing vraagt, als een verzameling middelen die een dergelijke oplossing mogelijk maken. In een situatie waarin de vanzelfsprekendheid van de dominante blik steeds weer wordt verstoort door vreemde ogen, stelt de wereld ons hernieuwd de vraag hoe zij gezien en geïnterpreteerd moet

overgeërfde
religieuze tradities
opnieuw potentieel
relevant

worden, hoe wij in en met haar zouden moeten en kunnen leven. Wat vraagt zij, wat biedt zij, wat is zij ten opzichte van ons en wat zijn wij ten opzichte van haar? Dit luidt niet het lang verwachte en aangekondigde, maar nu definitief ingezette einde in van de overgeërfde religieuze tradities, maar maakt ze volgens mij op een nieuwe manier potentieel relevant. De vraag is inderdaad niet meer wat we, vanuit de religieuze autoriteit gezien, moeten doen of moeten geloven. Maar bij het verhelderen en het beantwoorden van de vraag of en hoe in ons leven te midden van de wereld nieuwe betekenis oplicht en zich nieuwe wegen openen, geven religieuze tradities steun en richting.

religiositeit iets van
onzelf en niet van
kerk of van God

Een constructieve clash

Waar Sloterdijk de nadruk legt op de collectieve beschavingsarbeid met het oog op de toekomst, daar concentreert de Duitse sociaal-theoreticus Ulrich Beck zich in zijn boek *Der eigene Gott* op het individu.⁹ Het geweldpotentieel van de religies zit volgens Beck in hun neiging hun waarheid aan de wereld op te leggen en afwijkende visies te bestrijden. Hun vermogen tot vredelievendheid, de *Friedensfähigkeit* zit hem in hun aandrang dat hun aanhangers zelf verantwoordelijkheid nemen voor hun religieuze visie. Mensen beschouwen volgens hem hun religiositeit steeds meer als iets van henzelf en steeds minder als iets van de kerk, van de wereld, of van God – en dat is goed. Als God van ons is en wij niet langer van God, als God een onderdeel is van onze blik en wij niet langer denken te kunnen leven omdat Gods blik op ons rust en als ons dat ruimte geeft, als eindelijk duidelijk is dat vrede voor waarheid gaat en waarheid in de religie een persoonlijke zaak is, dan zijn de religies naar Becks mening gepacificeerd. Vreemde ogen dwingen tot bescheidenheid en tolerantie, tot het inzicht dat de eigen blik beperkt is en niet meer kan pretenderen dan dat het mijn blik is.

Beck is bekend geworden met het door hem ontwikkelde concept van de risicosamenleving, de paradox dat met alle inspanningen om risico's te verkleinen, mensen niet het gevoel hebben in een veiliger samenleving te leven en de hedendaagse samenleving ook feitelijk voor de meeste mensen niet veiliger geworden is. In plaats daarvan staat in de hedendaagse samenleving de strijd centraal om zoveel mogelijk te worden gevrijwaard van risico.¹⁰ De wereldreligies vergroten volgens Beck het risico in de wereld, want door hen dreigt wat hij een *clash of universalisms* noemt, een botsing van visies die geloven omvattend te zijn. Daarom moeten religies tot het besef komen dat zij niet universeel, maar particulier zijn en dat, als zij willen voldoen aan hun opdracht heilzaam te zijn voor mensen, zij dit particularisme op zich moeten nemen. Maar als alle omvattende visies particulier zijn, van wie is de wereld dan waarin deze visies leven? In het spoor van Duitse collega's als de Egyptoloog Jan Assmann en de filosoof Odo Marquard, pleit Beck voor een herstel van het polytheïsme in de publieke sfeer.¹¹ De vraag naar de waarheid is persoonlijk en hoort alleen thuis in de privésfeer. Maar is de ervaring dat vreemde ogen dwingen niet precies de ervaring dat geen enkele blik zomaar privé is? Dat de wereld betekenis krijgt en belang heeft als een veld van strijdende interpretaties die mij minstens verlokken om mij te verzetten waar ik het gevoel heb dat de blik die op mij gericht wordt mij geen recht doet. Om dat verzet werkzaam te laten zijn en gehoord te worden, moet ik de blik van de ander verdisconteren en daarmee mijn eigen visie vernieuwen. Met andere woorden, ik zou willen suggereren dat de *clash of universalisms* behalve

pleidooi voor publiek
polytheïsme en waar-
heid privé in risico-
samenleving

een vergroting van het risico, ook de geboorteplaats is van nieuwe inzichten en de ruimte waarin de waarheid die wij zoeken en waarvan wij leven als wijkende horizon steeds aanwezig is. Dus niet polderend proberen de *clash* te voorkomen, maar juist proberen hem constructief – dat wil zeggen zonder geweld maar verder in zo groot mogelijke vrijheid – zich te laten voltrekken.

In de botsing komt God aan het licht

De moderniteit heeft een sterk ambivalente verhouding tot enthousiasme en engagement. Als – zoals de moderne veronderstelling is – de wereld en haar ordening er niet *zijn* maar steeds weer moeten worden gevonden en uitgevonden, dan is betrokkenheid daarbij van alle mensen binnen een cultuur van belang. Maar tegelijkertijd is deze betrokkenheid gevaarlijk, zo meent zij, want waar ze zichzelf niet relateert, dreigen gewelddadige botsingen. Dit is voorwaar geen denkbeeldig gevaar, als je zo de geschiedenis van de moderniteit overziet. Maar

opdracht van o.a.
theologen: zoek in de
botsing vernieuwing
van de samenleving

zouden we ons door vreemde ogen er toch niet voor alles toe moeten laten dwingen anders naar betrokkenheid te kijken? Het leven in de blik van een ander is weliswaar lastig, kan pijnlijk en bedreigend zijn en het gevoel geven in een vreemde ruimte te staan. Maar niet gezien worden is nog veel erger. Wij kunnen uiteindelijk niet anders dan meekijken met anderen, dan anderen laten meekijken met ons, dan zo met onze verschillende blikken samen een wereld bouwen waarin wij kunnen leven. Beck lijkt dat in te zien

en de consequenties eruit te trekken als hij nadrukkelijk breekt met de gedachte dat religie slechts onderworpen is aan de modernisering. In plaats daarvan wil hij religie en haar gedaanteveranderingen zien als een constituerende kracht in de moderniteit. Maar wat religies dan vervolgens in zijn ogen in het heden hebben bij te dragen aan de toekomst van de moderniteit, dat is vooral de cultivering van de vredelievendheid in de ziel, de terughoudendheid, de bescheidenheid in de persoon van de gelovigen. Ik geloof dat dit religies geen recht doet. Deze benadering maakt de harten vol, maar de gezamenlijke ruimte waar onze verschillende blikken elkaar kruisen leeg. Hier zie ik een centrale opdracht opdoemen voor ons als wetenschappers die zich met religie bezighouden, theologen en godsdienstwetenschappers: het engagement te zien, de botsingen tussen de verschillende visies op de wereld te beschrijven en te analyseren, de nieuwe situaties die dit

vormgevend aan
toekomst, vormt
de toekomst óns

steeds weer oplevert in beeld te brengen. Religies, samenlevingen en culturen zijn geen gesloten gehelen, maar staan voortdurend in wisselwerking met elkaar en juist zo, als dynamisch en verbonden, zijn ze van belang en maken zij nieuwe dingen mogelijk, vernieuwen zichzelf en de wereld waarvan zij deel zijn. Niemand anders dan wij geven gestalte aan onze wereld, maar de wereld die ontstaat, is niet

de wereld zoals deze door één van ons bedacht en gewild is. Uiteindelijk geeft de toekomst ons vorm, in onze pogingen de toekomst vorm te geven. Of in de centrale metafoor van dit artikel: vreemde ogen dwingen tot het inzicht dat wij allemaal zien en worden gezien. Dit brengt mij bij het beeld dat Nicolaas van Cusa van God heeft.

In zijn boekje *Over het zien van God* uit 1453 probeert Nicolaas Cusanus zijn lezers God te laten zien als degene die ieder van ons ziet.¹² Waar we ook zijn, in welke door onszelf geconstrueerde wereld we ook leven, God ziet ons zoals we zijn en is verbonden met de blik waarmee wij naar de werkelijkheid kijken. Maar God is tegelijkertijd ook met alle andere levens, alle andere werelden en alle

andere blikken verbonden. Wie zich dit realiseert, die ziet de eigen beperktheid als onderdeel van en toegang tot een omvattend geheel. In onze afgeslotenheid zijn wij niets. In onze verbondenheid met God, en zo met elkaar, hebben we deel aan de omvattende waarheid die onze beperkte blik nooit kan omvatten, maar waarvan we wel deel zijn. Volgens Cusanus is deze God uiteindelijk de eenheid van wat wij alleen als tegenstelling kunnen zien en dat betekent dat God, zoals hij het zegt, alleen gezien kan worden waar de onmogelijkheid ons de weg verspert. De waarheid is te zoeken waar de onmogelijkheid ons tegemoet komt. Daarom moeten we de botsingen van al die voor elkaar vreemde blikken van de religieuze tradities onderzoeken en ter sprake brengen: omdat zich in deze botsingen, en de onmogelijke samenhang die zij openbaren, religieus gezien God aan het licht komt, wetenschappelijk gezien waarheid wordt onthuld en zich maatschappelijk gezien toekomst opent.

Prof. dr. Erik Borgman is hoogleraar Theologie van de religie, in het bijzonder van het christendom, aan het Departement Religiewetenschappen en theologie van de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg.

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van een lezing, gehouden op 14 november 2008, op de departementsdag van het Departement Religiewetenschappen en Theologie, Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit van Tilburg.
2. De angsten die hierbij tot uitdrukking komen, lijken overigens sterk verwant aan die van liberalen en protestanten in het negentiende-eeuwse Nederland voor de groeiende en steeds meer zichtbare presentie van katholieken. Wat in feite een uitdrukking was van de toenemende integratie van katholieken in de daarvoor nadrukkelijk protestantse Nederlandse natie, werd waargenomen als bedreiging voor de eenheid van Nederland. Men zag er een teken in dat vreemde machten op het punt stonden de gang van zaken te gaan bepalen. Katholieken waren immers gehoorzaamheid verschuldigd aan een buitenlandse leider – de paus van Rome – en geloofden niet echt in democratische vrijheden en de rechtstaat. Daarbij kwam nog dat zij veel vruchtbaarder waren dan andere bevolkingsgroepen en als dat zo verder ging, zij waarschijnlijk binnen afzienbare tijd in de meerderheid zouden zijn.
3. Lett. overheersing, in oude woordenboeken verklaard als: overheersing door buitenlands kapitaal – de connotatie met ‘vervreemding’ ligt binnen handbereik.
4. P. Scheffer, *Land van aankomst*, De Bezige Bij, Amsterdam 2007, p. 267.
5. D. Pels, *Opium van het volk: Over religie en politiek in seculier Nederland*, De Bezige Bij, Amsterdam 2008.
6. Ik gebruik de term ‘het religieuze’ in de zin van de Amerikaanse pragmatistische filosoof John Dewey, die ‘het religieuze’ (*the religious*) onderscheidt van religies en religieuze tradities. ‘Het religieuze’ bestaat voor Dewey in het zien van de eigen positie als onderdeel van een omvattend geheel. Vgl. John Dewey, *A Common Faith* (1934), herdrukt in: *The Later Works of John Dewey, 1925-1953*, Vol. 9: 1933-1934, Carbondale 1986, pp. 1-53.
7. P. Sloterdijk, *Gottes Eifer: Vom Kampf der drei Monotheismen*, Verlag der Weltreligionen, Frankfurt a.M./Leipzig 2007, pp. 217-218.
8. H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, San Diego 1985 (1952), p. 458.
9. U. Beck, *Der eigene Gott: Von der Friedensfähigkeit und dem Gewaltpotential der Religionen*, Verlag der Weltreligionen, Frankfurt a.M./Leipzig 2008.
10. U. Beck, *Risikogesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1986.
11. J. Assmann, *Die mosaische Unterscheidung oder der Preis des Monotheismus*, Hanser, München 2003; O. Marquard, ‘Lob des Polytheismus’, in: id., *Abschied von Prinzipiellen*, Reclam, Stuttgart 1984, pp. 91-116.
12. Nicolaas van Cusa, *Het zien van God*, Pelckmans/Kok Agora, Kapellen/Kampen 1993.